

ЗВЪНЧАРСТВОТО И ДОМАШНОТО ТЪКАЧЕСТВО В ГОЦЕДЕЛЧЕВСКИ РАЙОН – ТРАДИЦИИ, ВЪЗМОЖНОСТИ И БЪДЕЩЕ

Спаска Паскова

С дейността си, българската община в Неврокоп (дн. Гоце Делчев) през XIX век и до Освобождението на Македония през 1912 г. се утвърждава като безспорен водач на възрожденските борби в един голям регион, надхвърлящ значително границите на Неврокопската каза. Този регион достига до Разложко на север и Драмско и Серско на юг, до Мелнишко на запад и до Пазарджишко и Ахчелебийско на изток. (1)

В годините на Възраждането градът е един от значимите административни и стопански центрове в Източна Македония. В Неврокоп функционират 598 дюкяна, 21 хана, 15 воденици, 22 фурни, 100 самарджии, 24 обушари, над 25 звънчари и 25 звънчарски работилници, абаджии, ковачи, кожари и други занаятчийски работилници. (4) В голямата по територия Неврокопска каза са включени 132 села, в които живеят 77645 души. (2) По неписано правило в състава на общината най-често се избират представители на местните еснафски организации, някои от които, като абаджийския, чанджийския и самарджийския имат значително влияние в икономическия живот на града. (3)

През Възраждането гр. Неврокоп се утвърждава като известен звънчарски център в българските земи и на Балканския полуостров (наред с градовете Одрин, Янина, Солун и Цариград) за производство на прочутите по мелодичността си чанове (отлети звънци) и тюмбелеци (изчукани звънци). В района са открити звънци от ранното средновековие. В експозицията на ОИМ – гр. Гоце Делчев се съхраняват и антични чанове. развитието на звънчарството като народен занаят в района през Възраждането е свързано с разрастването на овцевъдството и козевъдството. “Дюзията” (дузината – 18 на брой) чанове са подредени по начин да образуват октава и половина. Ча-

новете се връзват на ремъци (тасми), широки от два до десет сантиметра в зависимост от големината им. Малките чанчета се носят от овци или шилета, а големите от овни или еркичи (козли). Интересен е фактът, че най-тежкия чан тежи от три до осем килограма. Прочути неврокопски звънчари в миналото са братята Илия и Иван Звънчарови и синовете на Иван, Димитър, Георги и Никола. В града е разпространено и фамилното име Чанджиеви, свързано с производството на чанове. През втората половина на XIX век в звънчарските работилници на гр. Неврокоп се произвеждат годишно по 3000 оки звънци с различно големина, които се продават в работилниците, на седмичните пазари и на Неврокопския панаир. В звънчарските работилници майсторите-леари от района на Неврокопско, Сярско и Демирхисарско, така наречените мървашки села (Тешово, Парил, Гайтаниново), в тези райони са леели и камбани, изработвали ножове, маргини, гюлета и други изделия като подкови, ключове, панти, обкови на врати и др.

Основният инструментариум включва огнище и духало, тезгях с менгеме, глинени поти, калъпи за изработване на матриците, каси за отливане, пили, ножовки, маткап, ножици, чукчета, наковалня, чукове и др. Чановете се отливат от сплав в състав от мед, цинк и калай в съотношение 6:1:1, а за по-голяма мелодичност се слага малко сребро (сребърни пари). Те имат форма на пресечен конус с елипсовидна основа. Горната част (опашката) е по-тясна и завършва с ухо (дръжка, връбка), на което се окачва широк ремък с тока. От вътрешната страна на дъното на звънеца се закачва гласника, малко бронзово звънче. Чановете се отливат в специални каси – поти, в поредица от 1 до 18, от най-малкия (150 гр.) до най-големия (4,2 кг). Нагласяват се по тоновете и полутоновете на музикалната гама, като всеки чан има свое название. Овцевъдите избират звънците по свой вкус и тонова нагласа. Външната повърхност на някои чанове се украсява с релефно стилизирани антропоморфни изображения още при отливането им.(9)

Вторият вид звънци са тъй наречените тюмбелеци, които се окачват на най-големите козли. Тюмбелеците играят ролята на тъпана в духовата музика.(5) Окачването на посочените по-долу три размера тюмбелеци става само в стада, при които има всички чанове от дюзията. Ако се окачат тюмбелеци в стадо, в което няма горните чанове,

не се получава хубава, мелодична музика, а се чува само бумтенето на тюмбелеците. До първата световна война тюмбелеци се изработвали от вещите майстори-ковачи в гр. Мадан, наричани агупти и в с. Катун, Драмско, сега в Гърция. Подробното описание на чановите и тюмбелеците показва важното им значение в ежедневните практики на скотовъдците. Те са отличителен белег на културата на съответната общност, която ги ползва. Тюмбелеците се изчукват от стоманена ламарина и мед в издута камбановидна форма с елипсовиден отвор (уста), по-тесен от горната част на звънеца; биват кълбовидни (солунски) и с рогове (яналии). Отвътре се окачва език, направен от метал или заоблено кокалче. Към външната горна част е прикрепена тока (върбило), на която се окачва широк кожен ремък. В една поредица (от 1 до 12) тюмбелеците са различни по големина и звучене. След изчукването се заравят в земята, където престояват известно време и добиват черен цвят. След това се полират с мед (бакър), който се лепи и “докарва на глас”. Цялата поредица се окачва рядко през годината, главно на Гергьовден. След 50-те години на XX век звънчарството запада.(4)

Днес в гр. Гоце Делчев има една звънчарска работилница, в която се изработват звънци по традиционния начин. Райко Симеонов Тюмбелекчиев, сина му – Ангел и жена му Златка Велизарова Тюмбелекчиева, както и техните братовчеди Юсуф Тюмбелекчиев и Щилян Тюмбелекчиев продължават традицията на баща му, който е предал тайните за изработването на чановите и тюмбелеците и най-важната тайна – как се добива звукът. По поръка на баща си, Райко предостави още през 1978 г. за експозицията на Общинския исторически музей цял комплект чанове, тюмбелеци и траки, както и цялостния инструментариум за изработка на звънците, заедно с оригиналното духало т.нар. гюрюк на турски език, тъй като семейството са потомствени турски цигани.

От древни времена скотовъдството е развито в този романтичен и митичен край. И именно от мерака на овчаря за песен се ражда един занаят, пълен с романтика и песен – звънчарството. През последните години освен овчарите, звънци си поръчват гости на града от страната и чужбина и всички по-големи музеи в страната – за техните експозиции. Чанът е символ на стария град Неврокоп и на наследника му след 1950 година – град Гоце Делчев. Общинският исто-

рически музей заедно с майстора звънчар Райко Симеонов Тюмбелекчиев (с практика на занаята повече от 40 години) са инициатори за организацията на изложби и демонстрации на занаята – в музеите в гр. Благоевград, Банско, Бургас, на съборите – “Пирин пее” и Копривщица и др.

Българска национална телевизия, Канал “Пирин”-Благоевград, Българско национално радио, Евроком-Пловдив и др. излъчиха през последните 20 години документални филми за звънчарството в града. Ученици-десетокласници – обединени в отбор от ПМГ “Яне Сандански“ в града ни, участваха заедно с около 30000 участници от 36 страни в международен конкурс по информационни технологии, като те достигнаха с отбора си финалния кръг с мултипроект “История на звънчарството в Пиринския край” през 2004 г. Диска с проекта прилагам към настоящия доклад.

Чановете и тюмбелеците, изработени в града още от стари времена, и до днес се използват за атрактивното представяне на обредните танци на кукерите или бабугерите, както ги наричат тук жителите на селата Мосомише, Делчево и др. на празниците – Коледа, Сурва, Сирни Заговезни, както и в представленията на Неврокопски ансамбъл за народни песни и танци, който е с над 50-годишна история. Кукерите са облечени в оригинални костюми от овча или козя кожа, кожени навуща, козя или овча маска и основния атрибут – дюзията от чанове и тюмбелеци – прикрепени на кожени каиши на кръста. Обикаляйки селата и града на посочените празници, кукерите огласяят околностите със звъна на чановете и тюмбелеците и там, докъдето звъни гласа им – символично гонят злото. В този смисъл музиката на чановете и тюмбелеците играе ролята на медиатор към отвъдното, към дълбокия смисъл на обредното действие.

“Най-малкият чан се прави за два часа, а най-големия – за два дни. Тежи 8 кг и струва 80 лева” – разказва майсторът-звънчар Райко Тюмбелекчиев. В нашият край има пазар за този занаят, чановете се купуват и за механи и за кукерски костюми, а за стада по-малко, отколкото в миналото.”(6)

Звънчарството в гр. Гоце Делчев е оцеляло до наши дни, въпреки преживените кризи и бележи устойчивост във времето. Самият факт, че въпреки трудностите и превратностите на днешното битие,

майсторите продължават да упражняват занаята си и да го предават на своите потомци, е показателен за жизнеността на звънчарството в динамичното ни съвремие. Тук е мястото да отбележим, че в културната ни политика трябва да направим още много за съхраняването на изчезващите занаяти, като се поощряват младите за изучаването и съхраняването на традициите им.

От изключително голямо значение за икономиката на гр. Неврокоп през XIX век е и абаджийското производство на големи количества платнени изделия, които се продават на пазарите в империята, оценявани високо заради тяхната здравина и цвят. В цялата кааза годишно се произвеждат повече от 32 хиляди “топах аба”, две трети от която се изнася на пазарите в Сърбия и Австро-Унгария. В Неврокопски район работят и 510 стана за производство на “аладжа”, които ежегодно предлагат за нуждите на пазара по около 10 хиляди топа от тази толкова търсена по това време материя.

В селата Долен и Сатовча се произвеждат до 5 хиляди топа копиринени и вълнени шамии, които също намират отличен пазар. Доленските тъкачи се славят и с отличните кепета и дебели вълнени аби, които произвеждат.

В самия Неврокоп, както и в някои от селата като Горна Сингартия (дн. Хаджидимово) се развива и мутафчийския занаят, свързан с производството на чулове, торби и дисаги от козина, както и на прочутите до днес козиняви халища и кепета.

В селата Марулево (Ваклиново) и Дебрен изкусни майстори (бърдари) произвеждат гребени за тъкачни станове.

В началото на XIX век в Неврокоп е имало и над 10 терзийски дюкяни, които изпращали ежегодно свой представител да доставя шаяци и гайтани от Габровско за украса на ушитите връхни мъжки и женски носии.

В село Либяхово (дн. Илинден), а по-късно и в селата Гайтаниново, Белотинци, Тешово, Лъки, Парил, Садово и Възем по време на османското владичество повече от стотина мъже практикуват занаята стивастарство. Няколко са причините за развитието на този занаят по това време. Първо липсата на фабрично облекло е налагала суровините за платовете на облеклото да се приготвят ръчно. Второ, наличието на доста засети с памук площи в Неврокопско, та чак до

Бяло море. А той се обработвал ръчно. Освен памук стивастарите “дрънкали” още козина и вълна. Инструментите им били примитивни – включвали лък с корда и токмак. Стивастарите известявали селяните за пристигането си, като вървели по улиците и викали “стивасомам, стивасомам”, или удряли по кордата, която издавала звук на басова струна на китара. Спазаряването ставало на ока памук. Единият майстор стивасовал, като опирал дясното коляно на пода и с лявата ръка държал ниско лъка, почти в хоризонтално положение. С дясната ръка удрял тукмака с надебеления му край по кордата, която пружинирала в самия памук и той се разбивал, ставал пухкав. След това вторият стивастар още веднъж стивасовал пухкавия памук, нареждал го на пластове и навивал на дървено колче във вид на толупи. От толупите жените предели, след това тъкали и след това шиели ризи, чорапи, горни платнени панталони и други памучни произведения. Освен че обслужвали родните си села, стивастарите от с. Либахово отивали на гурбет чак в Мала Азия, Влашко, Гърция и др. Майсторите си имали и свой таен език, като сведения за него в края на XIX век дава фолклористът проф. д-р Иван Шишманов. Днес са останали няколко стари майстори – потомци на някогашните, които представят занаята, като туристическа атракция.(8)

В стари приписки от западнобългарските краища има данни за занаятчий, наречени тъкачи и обединени в малоброен еснаф през XIX век в района на Неврокопско (дн. Гоцделчевско), Битолско, Драмско, Одринско и др., където ежегодно излаганите за продан на прочутия Неврокопски панаир – аби, шаяци и платна са дело на мъжкия труд през зимата, а по-късно започват да тъкат и жените, предимно в Родопската област.(7) Макар че народните тъкани днес функционират по-ограничено, традицията на домашното тъкачество в много от селата в Гоцделчевско не е напълно изчезнала. Привързаността към традиционните тъкани се проявява също при подготовката на моминския чеиз и склонност към използване на художествените домашни тъкани (черги, килими, халища и др.) в интериора на съвременното жилище. Проучването на тъканите от селата в долината на Средна и Горна Места в тяхното развитие, художествено многообразие и специфика, разкрива голямата устойчивост и жизнена сила на местните тъкачески традиции, които могат и трябва творчески да се

използват за по-нататъшното развитие на съвременната художествена култура в областта на текстила. Наред с тъканите от вълна, козина и памук, голям дял в домашното тъкачество на населението от нашия край заемат тъканите от лен и коноп, използвани главно за облекло (ризи, гащи, кърпи за глава) и като тъкани за домашни и най-вече стопански нужди – черги, подплати за възглавници, конци за шиене, чували, чулове, въжета, торби и др.

Ленът и конопът като текстилна суровина са известни още на древните траки по поречието на р. Места, а по-късно (края на VI век) и на славянските заселници.(9) След 1912 г. в Неврокопски район се обособяват 9 основни – ярко изразени етнографски микрорайона, състоящи се от 2–3 до 7–8 селища, а именно: 1 Лъжнища, Корница, Брезница 2. Кремен, Обидим, Гостун и Осеново 3. Рибново, Буково, Господинци, Горно Дряново, Скребатно 4. Дебрен, Ореше 5. Плетена, Сатовча и Долен – българомохамедани 6. Долен, Сатовчахристияни 7. Кочан, Ваклиново, Осина, Любча, Слащен, Вълкосел 8. Ловча, Тешово, Ляски, Гайтаниново, Илинден 9. Пирин, Делчево, Баничан, Гърмен, Балдево, Скребатно, Ковачевица. Тези микрорайони са различни по отношение на чергите и килимите, престилките, възглавниците, цедилките и чорапите. Често пъти ние си задаваме въпроса как е възможно в един сравнително малък район като нашия да съществува такова разнообразие. Причините са много, а някои от тях са следните: векове наред районът е бил настрана от пътищата на войската, липсата на лесно проходими пътища още от дълбока древност, наследството от славяните на богатата тракийска култура, която опазват и доразвиват, на отсядането в района ни на компактни етнически групи от Кутмичевица, откъдето са жителите на Делчево, Гърмен, Балдево, Скребатно, Ковачевица.(10) Традиционните български празнични костюми и народното тъкаческо изкуство от Гоцеделчевски район отразяват културата на населението в един значителен пространствен ареал – долината на река Места от горното до средното ѝ течение. Предполага се, че от траките е останало уменията да се съчетава пъстроцветието на тъканите (престилки, ризи, чорапи и др.). Оттогава е останал и ямурлукът в мъжкото облекло. Тук се пазят живи следи от наследството, което сме получили от славянското племе “смолени”. Костюмите, носени от жените, съставени от основна част – риза, пре-

пасана с пъстроцветна престилка, е с доказан славянски произход. Костюмите, носени от мъжете, състоящи се от дълга риза (туникообразна кройка), препасана с пояс и елците (чепкен, аба) и др., доказват същото. Славянската основа на местното облекло се вижда в широко разпространените горни женски носии – бялата и синята сая (с. Делчево, Пирин, Баничан, Горно Броди и др.), на белия и черен клашник, аладжите, антериите и кафтаните (в селата Корница, Лъжница, Долен и Ваклиново). Те са дълги и разтворени отпред и встрани. Обединителен елемент на костюмите при жените и мъжете са поясите и коланите, допълнени с принадлежности за обуване – чорапи. Шевиците и накитите, които са украсявали носиите за празник – различните висулки от мъниста, китки, пафти, гривни, гerdани и др., са вероятно от прабългарски и византийски влияния.

Народната представа за сръчна и работлива мома в района е свързана с умението “тънко да преде и сбито да тъче” и “голо бело е срамно, без вземо е грозно”. В района доминират червените нюанси на тъканта, както и плътността на декоративната везба, която също е в червен цвят – предпазващ от уроки. Широката гама от багри и форми в околния растителен и животински свят е вдъхновявала народните майстори. Така например названията на орнаментите на престилките в с. Делчево са – на дворчета, бапки, шупленца, змиички, в с. Сатовча – на лурички, на лещички, в с. Лъжница – на плои и бапки, в с. Рибново – на трупчета, лури и прибирци и т.н. Предпочитаните цветове за тъкачките от Западните Родопи, Среден и Южен Пирин са освен червено и бледо-жълто, оранжево и нюансите на тревно–зелено. Българката тук сама си е приготвяла бои от кори на дървета, от листа на праскови, орехи, ябълки и дюли, от цветове на дива слива и корени от брош, от животински сокове и др. Традиционните български костюми и декоративни тъкани – черги, килими, покрови, козаяци и др. са високо художествено постижение на народния талант. Те са запазили самобитността си през вековете и са неразделна част от общобългарската културна съкровищница. Радостно е, че все още в селата и в някои семейства в града тъкаческото изкуство продължава да се практикува и от по-младите потомки на старите тъкачки. В селата Долен, Сатовча и Лъжница и др., както и в гр. Гоце Делчев все още в домовете на жените има запазени хоризонтални и вертикални станове. На

тях и до днес тъкат Ангелина Станчева, Вера Макриева, Величка Потерашева, Димитрия Гавалюгова, Рада Гьоргова, Велика Какалова и др. от гр. Г. Делчев, Вайда Гетова от с. Корница, Лили Коджаилиева – с. Сатовча, Адиле Кади и Адиле Маджар от с. Брезница, Атидже Рашид от Долно Дряново, Фатме Иса от с. Рибново, Жана Чаушева от с. Кочан, Айше Дафулова от с. Плетена, Сюлейме Ашеркова от с. Лъжница, Фикра Кискинева от с. Скребатно и др.(12) Практикувайки тъкаческия занаят, тъкачките няма да оставят красивите носии и тъкани да останат само историческа и етнографска ценност, а ще откриват и за в бъдеще за гостите на града и региона съкровенията тайни и послания за естетика, хармония, красота и съвършенство.(11)

Бележки

1. *Марков, И.* Българската община в Неврокоп през Възраждането. В: Българската община и местното самоуправление-Възрожденските традиции. Национална научна конференция-Пазарджик. 2000., с. 85–93
2. *Кънчов, В.* Избрани произведения. том I, С., 1970, с. 269–276
3. *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. БАН, С., 1973, с. 250
4. Енциклопедия-Пирински край. Благоевград. С., 1995, т. I, с. 348
5. *Пепеланова, М.* Музиката на чановете и тюркелечите-хипнотичната сила на обредното представление. В: Камбаната – бит, обред, мит. С., 1999, с. 39–40
6. *Паскова, С.* Етнографията и фолклорът в Гоцеделчевски район-традиции в развитие. В: Фолклор, културно наследство и туризъм. С., Бургас, 2003, с. 57–58
7. *Костадинова-Ковачева, В.* Занаяти в югозападните български земи XV-XIX век. С., 1991, с. 35.
8. *Панчелиев, Ат.* Село Илинден. С., 1992, с. 28–29
9. *Черкезова, М.* Пирински край – Етнографски, фолклорни и езикови проучвания. С., 1980, В Тъкани, с. 212–213.
10. *Кънчев, З.* Доклад, изнесен на етнографска конференция. 1972.
11. *Паскова, С.* Традиционни български празнични костюми. Албум, 2002, изд. Максимус, Бл-д
12. Традиции, възможности, бъдеще. Каталог на занаятите в региона на Гоце Делчев. 2001 С подкрепата на Европейския съюз по програма ФАР чрез фондация “Развитие на гражданското общество”.